

3556749
✓

מפעל יוסלה כרמין לתרגום עדויות – קיבוץ מגן

מס' ביד ושם: 03/ 2984

מוסרת העדות: ד"ר הדדא ארנולד [Dr. Hedda Arnold] בתם של סטאניסלב ו-רגינה רובינזון

[Stanisław i Regina Rubinson]

נולדה ב: פולין, וורשה [Warszawa] בשנת 1913.

מגורים בעת מתן העדות: רח' בית אורן 7, יד-אליהו, תל-אביב.

מועד ומקום מסירת העדות: תל-אביב, דצמבר 1966

רושמת העדות: העדות כוללת שני חלקים: 1. יומן שנכתב על ידי העדה בשנת 1956.

2. השלמה מוקלטת - אידה פינק.

מקור המסמך: יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה – המח' לגביית עדויות.

מקומות האירועים ומועדם: היומן: 1939-1942

קורותיה של העדה וגורלם של יהודי זאמושץ' [Zamość]

העדות המוקלטת: 1943-1945

השהייה בוורשה "על ניירות אריים"

הגירוש לגרמניה לאחר המרד הוורשאי

שמות האנשים המוזכרים בעדות: ראה רשימה נפרדת.

שפת המקור ומס' העמודים: תרגום מפולנית, 31 עמודי תרגום.

מתרגמת: אוה לוטס – חולון [מאי 2006]

מדפיסה: אוה לוטס – חולון [מאי 2006]

כל הפרטים בדף הכותרת הוצאו מתוך הכתוב בעדות.

רשימת השמות המוזכרים בעדותה של ד"ר הדה ארנולד

מאריה אוסטרובסקה [Maria Ostrowska] - שמה של העדה בניירות האריים:

האב: סטאניסלאב רובינזון [Stanisław Rubinson] – ניספה.

האם: רגינה רובינזון [Regina Rubinson] – נפטרה לפני המלחמה.

הדוד: מגר' הרמן רובינזון [Herman Rubinson] – רוקח בזאמושץ', ניספה.

אשת הרוקח: אנה רובינסון [Anna Rubinson] – ניספתה.

כנס של אנה והרמן: לודביק רובינסון [Ludwik Rubinson] – נורה למוות ע"י הגרמנים בזאמושץ'.

הסב: שיינע בינשטוק [Szyja Bienstock] – ניספה בחלם [Chelm].

בעלה של העדה: ד"ר ארנולד [Dr. Arnold]

בתה של העדה: רנטה ארנולד [Renata Arnold]

איגנאצי נאומן [Ignacy Nauman] – בעל בית חרושת בחלם.

בויס [Bojm] – פועל בבית חרושת הנ"ל.

לידה עברי [Lida Iwry] – כתו של רופא, ניספתה בקובל [Kowel].

ד"ר קורמן [Dr. Korman] – רופא מוורשה, ניספה.

בלבן [Balaban] – בנו של פרופ' בלבן, ניספה.

אדק דטנר [Edek Dettner].

רוז'ה פרוח'אנסקה – פרום [Róża Próżańska – Fromm].

אמה פת [Emma Pat]

אירנה גרסברג [Irena Grasberg]

אירנה זמנהוף [Irena Zamenhof]

יאנקה זרחי [Janka Zarchi]

פרופ' ד"ר קופרובסקי [Prof. Dr. Koprowski] – כיום בארה"ב.

יוזף פשיגודה [Józef Przygoda]

פרופ' לאובר [Prof. Lauber] – זיקן המחלקה לכימיה באוניברסיטת וורשה.

ד"ר פרידהופר [Dr. Friedhofer] – מנהל מרפאת היודנראט בזאמושץ',

מייצ'יסלאב ארונוואלד [Mieczysław Aronwald] – חבר, דטודנט לרפואה.

מהנדס ברומברג [Inż. Bronberg]

טוסייה אופנבאך [Tosia Offenbach] – אחות במרפאה בזאמושץ'

ד"ר ברוניסלאבה רחנבוב [Dr. Bronisława Rosenbusch] – מנהלת בית החולים למחלות מדבקות בזאמושץ', ניספתה.

ד"ר טיצי'קובסקי [Dr. Tyczkowski] – פולני, רופא מחוזי בזאמושץ'.

ד"ר ברומאק [Dr. Bromak] – רופא, נפטר בזאמושץ'.

הרנהוט [Hernhut] – בעל חנות ספרים בזאמושץ', נפטר ממחלת הטיפוס.

סטלה קאהן [Stella Kahan] – מנהלת אדמיניסטרטיבית בבית החולים למחלות מדבקות בזאמושץ'.

הורוביץ [Horowitz] – התאבד בזאמושץ'.

ד"ר אייזון [Dr. Eisenowa] – ניספתה.

ד"ר סקוטניצקי [Dr. Skotnicki] – מומר, מתגורר בזאמושץ'.

ד"ר פליישמן [Dr. Fleischmann] – רופא שיניים שהתגורר במהלך המלחמה בזאמושץ', ניספה.

ד"ר קפלן [Dr. Kaplan] – רופא שיניים, כנ"ל.

ד"ר וולף [Dr. Wolf] – יליד לובלין, בשנת 1940 שימש כרופא המחנה בבלוץ' [Belzec].

יענקל זקל [Jankel Dekiel] – העגלון של היודנראט.

ד"ר הסקי [Dr. Hesski] – רופא יהודי מצ'כיה, ניספה בזאמושץ'.

מאטלה שניצר [Matla Sznycer] – יהודיה מזאמושץ', ניספתה.

גאורג באש [Georg Basz] – איש הקשר בין היודנראט למחנה ביאנוביצה [Janowice], ניספה.

ד"ר רייניש [Dr. Reinisch] – עורך-דין יהודי מפראג, צ'כיה.

שולץ [Schultz] – יהודי מזאמושץ', סוכן-חרש.

אלכסנדר רוזנפלד [Aleksander Rosenfeld] – בנו של עורך "Bończa", ניספה.

אנקה לופט [Anka Luft] – מזאמושץ', ניספתה.

זיוטה אילנדר [Ziuta Ilender] – ניספתה במהלך הצעדה מזאמושץ' לאיזביצה [Izbica].

לאה שפט [Leja Scheps] - כנ"ל.

הוברמן [Huberman] – אחותו של ברוניסלאב הוברמן, ניספתה.
 אנה שך [Anna Szach] – משרתת פולנייה, עזרה לעדה.
 פאשיץ [Paszyz] – פולני מזאמושיץ.
 ממק גרפינקל [Memek Garfikiel] – יו"ר היודנראט בזאמושיץ.
 שוליס צבולה [Szulim Cebula]
 ד"ר רוזנמן [Dr. Rosenmann] – חבר ביודנראט.
 ווילדר [Wilder] – ניספה באיזביצה.
 דודק גרפינקל [Dudek Garfikiel] – שוטר ב"משטרת-הסדר" [O.S.] בזאמושיץ.
 ברונק אפשטיין [Bronek Epstein] – שוטר ב"משטרת הסדר".
 סטאסיו פליישמן [Stasio Fleischmann] – שוטר ב"משטרת הסדר".
 בלאט [Blatt] – יו"ר היודנראט באיזביצה.
 פרלמוטר [Perlmutter] – יהודי מזאמושיץ שנורה למוות בידי איש הגסטאפו – קולב [Kolb].
 אדקה פרץ [Edka Peretz] – יהודיה מזאמושיץ, כנ"ל.
 קאהן [Kahan] – ניספה באיזביצה.
 הנדלר [Hendler] – כנ"ל.
 ד"ר אונישקייביץ [Dr. Onyszkiewicz] – פולני, רופא מזאמושיץ.
 ד"ר אולמן [Dr. Ullmann] – גרמני, רופא.
 הורודינסקי [Horodyński] – הנאמן של מגר' הרמן רוביזון, דודה של העדה.
 דז'יק [Dzik] – פולני, איכר ממאיידאן קריניצקי [Majdan Krynicki], עזר לעדה.
 סטאניסלאבה פיוטרובסקה [Stanisława Piotrowska] – פולנייה מזאמושיץ, מלשינה.
 שולץ [Schultz] – גרמני-מקומי [volksdeutsch] מזאמושיץ.
 סטפקו [Stefko] – ידידיה של העדה מוורשה.

גסטאפו:

אנשי ס.ס.

פיינקובסקי [Pieńkowski] – מפקד המחנה ביאנוביצה.

שוברט [Schubert]

דולף [Dolf] – מפקד המחנה בבלז'ץ בשנת 1940.

קולב [Kolb]

לנגקרמר [Langkrämmer]

בולמן [Bollmann]

רשימת המקומות המזכירים בעדות של ד"ר הזה ארנולד

[Zamość]	זאמושץ'
[Chełm]	חלם
[Warszawa]	וורשה
[Bełżec]	בלז'ץ
[Izbica]	איזביצה
[Janowice k. Bełżca]	יאנוביצה ליד בלז'ץ
[Zawada] – תחנת רכבת בקו זאמושץ' – וורשה	זאוואדה
[Majdanek]	מאיידנק
[Majdan Krynicki] – כפר ליד זאמושץ'.	מאיידן קריניצקי
[Olchowiec] – כנ"ל.	אולחובייץ
[Pruszków]	פרושקוב
[Nordhausen] – גרמניה	נורדהאוזן
[Mühlhausen] - גרמניה	מולהאוזן

הערות

עדותה של ד"ר הדה ארנולד לבית רובינזון מורכבת מיומן שנכתב בשנת 1956 ומעדות משלימה בע"פ. היומן דן בתקופה שבין 1939-1942 ומהווה כרוניקה מדויקת ביותר של גורל יהודי זאמושץ.

החלק המשלים דן בקורותיה של העדה בשנים 1943-1945. מוצאה של העדה מוורשה. בשנת 1940, בנסותה לעבור לשטחים הכבושים ע"י בריה"מ היא "נתקעה" בזאמושץ' ונשארה להתגורר אצל דודה – הרמן רובינזון. בעל בית-מדקחת. היא הייתה בוגרת הפקולטה לרפואה ועד סוף 1942 עבדה כרופאה בגטו זאמושץ', במחנה ה-ס.ס. ביאנוביצה ובגטו איזביצה. ביומנה היא מקדישה תשומת לב מיוחדת לעניינים הקשורים למקצועה: היא רושמת בדיוק ובהרחבה את גורל הרופאים היהודיים השוהים בעת הכיבוש בזאמושץ', מספרת על העבודה בבית-החולים ועל הטיפול הרפואי במחנות שבסביבה. זהו, בראש וראשונה, יומנה של רופאה. אך לא זאת בלבד. זיכרונה המצויין איפשר לעדה לשפוך אור על מיכלול היחסים והאירועים בשטח גטו זאמושץ'. מקום מכובד בעדות מוקדש ליוזנראט בזאמושץ', שבפעילותו היא דנה בחומרה רבה ומאשימה את חברי הקהילה בשיתוף פעולה עם הגרמנים, בהתעללות מכוונת באוכלוסייה ובניהול חיי הוללות בתוך הגטו העני והסובל מהאקציות. לצד הנושא ה"רפואי", מוצג נושא ראשי נוסף והוא: פשעי הגסטאפו וה-ס.ס. אנו מוצאים כאן נתונים אודות אנשי הגסטאפו: בולמאן, קולב, אנגלס, לנגקרמר ואנשי ה-ס.ס.: פיינקובסקי, דולף ו- אוברהאוסר. ד"ר ארנולד מביאה עובדות אודות מקרי רצח, להם הייתה עדה. קולב נחשב בעיניה לרוצח הגדול ביותר – בין היתר היה אחראי להוצאתה להורג כירייה של קבוצת בני נוער שבן-דודה של העדה, לודביק רובינזון, נמנה עליה. גופות הנרצחים ב-"Rotunda" הוצאו מקברן לאחר המלחמה. תיאור שתי נסיעותיה של העדה למחנה בלז'ץ הוא אחד הקטעים המעניינים ביותר ביומן. ד"ר ארנולד מספרת שבמקביל לקמת המחנה (סוף 1940) החלו בזאמושץ' גירושי היהודים לבלז'ץ. ראשוני הקרבנות באו מקרב יהודי מערב אירופה ששהו בזאמושץ'. על המחנה האנשים לא ידעו לספר דבר, חוץ מהעובדה שאיש מהמגורשים לא שב משם. (נראה עדותה של לאה ביאלוביץ' מס' 2679/247). בין המגורשים שהוסעו לבלז'ץ היה גם בן דודה המוזכר לעיל של העדה, לודביק רובינזון, שנרצח בידי קולב. ד"ר

ארנולד גמרה אומר לחלצו משם. מתוך המידע שהגיע לידיה נודע לה שכרופא המחנה משמש יהודי מלובלין – ד"ר וולף, שנותר, כביכול, ביחסים טובים עם מפקד המחנה – דולף. היא עלתה על העגלה המסיעה את הלחם למחנה ונפגשה עם וולף, שהבטיח לה לעזור בשיחזור הבן-דוד. לאחר שבועיים נסעה לשם שנית בהביאה לוולף כסף ותרופות והעבירה את הנער, כשהוא מוסתר תחת כיסוי העגלה, בחזרה לזאמושץ'. לדוביק רובינזון סיפר שבבלז'ין עוסקים בבניית צריפים ומקלחות, אך מטרת הבנייה לא הייתה ידועה לו. רק בתום המלחמה נודעה לעדה כל האמת אודות בלז'ין.

בשנת 1942 הושמה העדה בקרקטין במחנה יאנוביצה ומשם, יחד עם דיירי גטו זאמושץ', גורשה לאיזביצה. היא מתארת ביומנה את "דרך המוות" המוזכרת גם בעדותה של לאה ביאלוביץ'. מתוך דבריה של העדה ניתן להבין שאיזביצה היוותה מוקד "הטענה" של כל הטרנספורטים ממערב אירופה, העושים את דרכם לבלז'ין. היא ניצלה מההעברה המידית למחנה בשל היותה רופאה ובמשך תקופה קצרה עבדה בבית-חולים. במהלכה של האקציה הבאה בתור היא הצליחה לנוס מתחנת הרכבת – בריחתה נתאפשרה בעקבות עזרתו של חייל ורמאכט, אוקראיני. איכר פולני בשם דויק והמשרתת לשעבר – אנה שך, עזרו לה להגיע לוורשה.

בזה מסתיים היומן. דפי היומן האחרונים כוללים רשימה ארוכה של מכרים וידידים שניספו בבלז'ין [בין השאר נספתה שם גם אחותו של כרוניסלאב הוברמן, שהתגוררה בזאמושץ'].

על המשך קורותיה מספרת העדה בקיצור: השהייה בוורשה "על ניירות אריים". (שמה באותה התקופה – מאריה אוסטרובסקה). על החלפה בלתי פוסקת של דירות ומקומות עבודה, ולבסוף על העברתה לגרמניה לאחר המרד הוורשאי.

בשנת 1945 חזרה ד"ר ארנולד לוורשה, סיימה את לימודיה, נישאה לרופא. בשנת 1956 נסעה לאנגליה וכעבור שנה, יחד עם הבעל והבת, עלתה לישראל. כיום היא עובדת כרופאת עיניים בקופת-חולים ומתגוררת ביד-אליהו. מלוא כובד המשקל של העדות מוטל על היומן, שלמרות הקטעים האישיים המשולבים בו, הינו חומר דוקומנטרי בעל ערך ומהימן.

אידה פינק

זכרונותיה של ד"ר הדה ארנולד לבית רובינזון, כיום בישראל.

שמי הדה ארנולד, לבית רובינזון. נולדתי בשנת 1913 בוורשה. שמות הורי: סטאניסלאב ו-רגינה.

הזכרונות מהשנים 1939-1945 נכתבו ב-2.11.1956, עת התגוררתי ברח' Mary 366 בלונדון, אנגליה

הקדמה

היום חלפו 14 שנים מהיום בו הייתי אמורה למות בתא הגזים בבלז'ץ. ארבע - עשרה שנות חיים הינם זמן ארוך למכביר. במשך אותם השנים שבתי לשמי האמיתי, סיימתי את לימודי, שהופסקו על ידי המלחמה, בפקולטה לרפואה בוורשה, התחתנתי וילדתי בת, התמחתי ברפואת עיניים ונסעתי מפולין לאנגליה וכאן החלטתי להעלות את קורותי על הכתב, כדי שלא אצטרך לכל מי ששואל אותי "כיצד שרדת את המלחמה?" לחזור ולספר את אותם הסיפורים.

אני מעדיפה לכתוב מאשר לדבר, משום שסיפור הדברים בע"פ גורם לי להתרגשות ואני חווה מחדש את הרגעים הנוראים. בתי פורצת בבכי ואומרת: "-אמא, אל תדברי" למרות שלא פעם אני מדברת בשפות אותן היא אינה מבינה: אנגלית, צרפתית, רוסית גרמנית ויידיש. למרות כל אלה, גמרתי אומר לכתוב את קורותי בשפה הפולנית, בה אני שולטת שליטה טובה ביותר.

למעשה אני כותבת את היומן לעצמי למזכרת. לבתי, כדי שתבין עד כמה היו קשים חיי אמה. למען תלמד לאהוב את אנשי כל העולם ללא הבדל הלאום, משום שבכל עם ישנם אנשים טובים ורעים, בקרב כל עם ניתן למצוא ידידי אמת ולכן האנושות מצווה לשאוף להשלטת השלום.

חלק א' – המלחמה

באוגוסט 1939 עדיין לא הבנתי את פירושה של המילה "מלחמה". הייתי טרודה בבחינות הגמר בפקולטה לרפואה באוניברסיטה הוורשאית וחשבתי שפרוץ המלחמה ירז את קבלת התואר, המלחמה תסתיים חיש מהר והכל יבוא על מקומו בשלום. הייתי אז צעירה, תמימה ולא הכרתי את מגיפת האנושות הגדולה ביותר- המלחמה.

את חופשת הקיץ של שנת 1939 ביליתי בזאמושץ', שם התגורר האח של אבי – מגר' הרמן רובינזון, בעליו של בית - מרחקת "Nowomiejska", ב- Nowa Osada, יחד עם אשתו הפסנתרנית – אנה [אחות אמי המנוחה] ובנם היחיד- לודביק, שנולד ב-1.9.1925. לודק למד בבית הספר התיכון Wolski בוורשה. הדודים לקחו אותי במכונית ה"סקודה" שלהם מוורשה לזאמושץ'. באוגוסט נסעתי מזאמושץ' לחלם לבקר את סבי - שייע בינשטוק והתחלתי לעבוד במחלקה הכירורגית בבית החולים הצבאי בחלם. כאן, באותה המחלקה, בשנת 1933, נפטרה אמי.

ב-1.9.1939, יום פרוץ המלחמה, שהיתי בחלם. היה זה יום יפה, חם ושטוף שמש, כאשר על חלם נפלו הפצצות הראשונות. אחת הפצצות נפלה בשטח בית-החרושת ליינות ויי"ש בבעלותם של האחים נוימן. אחד מהם – איגנצי - היה הגיס של אמי. באירוע זה ניספה עובד בית-החרושת - בויס, בשכונה אחרת של חלם ניספתה אשת נוטריין ועוד אנשים אחדים. אני זוכרת שנכנס הצבא הרוסי והחלה הבריחה למזרח.

סרן רוסי יליד קייב הציע לי לנסוע לרוסיה, אך את המכונית שהועמדה לרשותי העברתי ללידה עברי, בתו של ד"ר עברי, שיחד עם הוריה נסעה בה לקובל. אני נשארתי עם סבי בחלם.

לאחר נסיגת הצבא הרוסי נכנסו לחלם הגרמנים. ביתו של סבי הפך מקום לינה לכל המכרים שהגיעו מוורשה. התגורר אצלנו ד"ר קורמן ובלבלן, חברי ללימודים, בנו של ההיסטוריון הנודע פרופ' בלבן.

לאחר זמן מה החלטתי לשוב לוורשה. זמן קצר לאחר שובי, הגרמנים הוציאו הוראה לענווד את סרט הזרוע ועליו מגן דויד רקום בחוט כחול.

-"לא אענווד את הסרט" – אמרתי לאדק דטנר בבואו אלי כשעל זרועו הסרט עם המגן-דויד והצלב האדום.

-"ענדי אותו, זהו אות-כבוד, שיתעצבונו כי בקרב היהודים ישנם רופאים כה רבים".

שמעתי בקולו ומאותו הרגע ועד בריחתי לאיזביצה ענדתי על זרועי השמאלית שני סרטים: סרט עם המגן דויד הכחול וסרט עם הצלב האדום. מרגע הבריחה לאיזביצה ועד כניסת הצבא האמריקאי לטורנינגיה, בשנת 1945, נאלצתי להסתיר את השתייכותי לעמי ולמקצועי.

אחדים מחברי ללימודים ניספו בעת המצור על וורשה: רוז'ה פרוז'אנסקה יחד עם בעלה-ד"ר פרום וכל משפחתה, אמה פת, אירנה גראסברג ובעלה-הילארי קופרובסקי נסעו לאמריקה ושם הם מתגוררים עד היום. פרופ' קופרובסקי, המתגורר בשיקגו, הוא אחד מהמדענים שנטלו חלק בהמצאת תרכיב סאלק.

יוזף פשיגודה, רולנד וייסברג, פרל – נסעו ללוב. בין הניספים בגטו היו: אירנה זמנהוף ו- יאנקה זרמי. עמדתי במבחן בבקטריולוגיה, אך פרופ' לאונבר, דיקן הפקולטה לרפואה, דרש ממני תעודה המוכיחה את מוצאי הארי ומכיוון שזו לא הייתה ברשותי, נאלצתי לוותר על הדיפלומה ולדחות את סיום לימודי עד תום המלחמה. מי ישיב לי את שנות חיי האבודות? חברי האריים הפכו בינתיים לרופאים מכובדים ואני נאלצתי לחדש את לימודי לאחר המלחמה, כשלנגד עיני עומדות עדיין זוועות המלחמה.

עם שובי בשנת 1946 ממולהאוזן הצלחתי אך בקושי להתכונן לבחינה בפאתולוגיה אנטומית. למדתי כאילו מחדש, בקוראי בקושי עמוד אחד מדי יום.

את דיפלומת הרופא קבלתי בשנת 1949. עבדתי לאט ובקושי רב, כהיזכרי בכל שלמדתי לפני המלחמה ועמדתי בהצלחה בכל הבחינות. לאחר הבחינה בבקטריולוגיה לא יכולתי להמשיך ולהיבחן, משום שבחורף 1940 ניסיתי לעבור את הגבול הפולני-רוסי, אך לדאבוני "נתקעתי" בזאמושץ'. אבי שהה באותה העת בוורשה. אזכיר אותו בהמשך.

עם בואי לזאמושץ' עבדתי במרפאת הקהילה היהודית שזה עתה הוקמה ושכנה באחד הרחובות הצדדיים של כיכר העיר העתיקה. המרפאה נוהלה על ידי רופא, מגורש מפולאבי [Puławy], ושמו ד"ר פרידהופר. משכורתו שולמה ע"י הקהילה היהודית – היודנראט. יחד עמי עבד במרפאה בוגר אוניברסיטת פוזנאן - מייציסלאב ארונוואלד - יליד לובלין, שאביו החורג - מר אפשטיין ואמו היו ילידי זאמושץ'. גיסו היה המהנדס ברומברג מלובלין. במרפאה עבדה גם אחות שמוצאה מוולוצלאבק ושמה טוסייה אופנבר.

אשתו וגיסתו של ד"ר פרידהופר ניספו במהלכה של אחת האקציות הראשונות בזאמושץ'. מייטק התאבד בהזקת הרואין שהוחבא על ידי כביתנו לאחר מות דודי הרוקח. ככל הנראה בעת שהותו בביתי הפריש לעצמו מעט מההרואין מבלי ששמתי לב למעשהו. אמנם סיבת מותו של מייטק ארונוואלד ידועה לי, אך איני רוצה לתארה כאן, פן התיאור יתפוס מקום נרחב מדי ביומני המתומצת.

לאחר מות אישתו התגורר ד"ר פרידהופר עם אחות מהגטו הוורשאי שהובאה לעבודה בבית המולים למחלות מידבקות בעת שאני חליתי בטיפוס הבהרות. כפי שסופר לי, ד"ר פרידהופר נראה בשנת 1943 במחנה ב-Luftwaffe. את המחנה ניהל אחד מחברי היודנראט – וויילדר, אך איני יודעת מה היה גורלו של ד"ר פרידהופר בהמשך. איני יודעת גם מה קרה עם טוסייה אופנבר. לאחר המלחמה פגשתי ברחוב בוורשה את אחותה ואחייניתה, שחיפשו אחריה. שתיהן נסעו בשנת 1946 לגרמניה.

לאחר זמן מה הגרמנים החלו לארגן בזאמושץ' ובסביבתה מחנות עבודה. איני מכירה היטב את סביבות זאמושץ' ולכן אינני מסוגלת למסור במדויק את שמות הישובים, אך זכור לי שאחד מהמחנות הראשונים הוקם בקרבת

העיר, על שפתו התלולה של הנחל. במחנה זה שהו מאות אחדות של גברים מזאמושץ' ומחוצה לה. היו שם גם מגורשים רבים מהרייך: מוולוצלאבק, קולו [Kolo] וכד'. הגעתי לשם בעגלה רתומה לסוסים. עשיתי זריקות וחבישות, כל שיכולתי בתנאים הנתונים ובאמצעים שעמדו לרשותי. תנאי התברואה במחנה היו איומים ביותר. לעולם לא אשכח את פעולת החיטוי שניהלתי במחנה, כאשר כמה מאות גברים ערומים נאלצו לקפוץ לפקודת הגרמנים המקומיים, לבושי המדים בשחורים, משפת הנחל התלולה אל תוך המים, בעוד בגדיהם עוברים תהליך של חיטוי בתאים. בהבחיני שאחד הגרמנים המקומיים, בן 16, מאיץ ביהודי קשיש הסובל מבקע, תלשתי את המגלב מידו. אמנם מאוחר יותר ניסיתי לרצות אותו בסיגריה, אך לשם מה? הרי מיד עם עזיבתי את המקום הם החלו מחדש במשחקהם האכזריים.

מאוחר יותר המחנה פורק. חלק מהיהודים ניספו והחלק הנותר הועבר למחנה בבלז'ץ. חלקם ניספו שם והשאר זכו לשיחרור.

בית החולים למחלות מדבקות בנוכה-אוסאדה [Nowa Osada]

באותו הזמן פרצה בזאמושץ' מגיפת טיפוס הבהרות. בנוכה – אוסאדה שבזאמושץ' אורגן בית חולים למחלות מדבקות בניהולה של ד"ר ברוניבלאבה רוזנבוש הבלתי נשכחת. תורנות הלילה הראשונה שלי שם, בין החולים הקשים וההוזים, זכורה לי כאילו אירעה היום. לרשותי עמדו מעט תרופות וזריקות, הייתי לבד, עם חולים המבקשים את עזרתי ללא הפסק. למחרת בבוקר הגיעה ד"ר רוזנבוש, לחצה את ידי ואמרה: "חברתי היקרה, עברת בהצלחה את בחינתך האחרונה לתואר. אני יכולה לסמוך עליך ולהשאיר את החולים תחת השגחתך".

עשינו כל שהיה ביכולתנו כדי להציל את קורבנות ה"סדר הגרמני" מהמוות. כתוצאה מכך חלינו שתינו כמעט באותה העת: קודם אנוכי ואח"כ ד"ר רוזנבוש. כל אחת מאיתנו שכבה בביתה, בהיתרו המיוחד של הרופא המחוזי – ד"ר טיצ'קובסקי. במשך זמן ארוך נלחמה ד"ר רוזנבוש במוות. מספר פעמים ביום מייטק רוול הזריק לי ולד"ר רוזנבוש זריקות ואיכשהו הביא להחלמתנו. המחלה עברה עלי יחסית בקלות. למרות החום של C 40°, שנמשך כשבועיים, לא איבדתי את תיאבוני ולאחר שלושה שבועות קמתי ממיטתי. כתוצאה מהמחלה הפך שיערי הסמיך לפחות מסולסל משהיה קודם למחלה.

רק מאוחר יותר דאגו חברי היוזנראט להבאת הזריקות ותרכיב "ווייל" עבור בני משפחותיהם ואילו אני, שהסתכנו במוות, נאלצנו להילחם בעצמנו בנגיפים.

בשלב מאוחר יותר עבד בבית החולים ד"ר ברומאק מוורשה, שהובא מהגטו הוורשאי. ד"ר ברומאק נדבק במחלה ונפטר. אישתו האומללה שבה עם בנם לוורשה ושם ניספתה.

מבין החולים זכור לי רק מר הרנהוט, בעל חנות ספרים ב - Stare Miasto, שמת בזרועותי. הוא לקה ב"סוג המוחי" של טיפוס הבהרות, כפי שכינו זאת באותם הימים.

עלי להזכיר את הגב' סטלה קאהן, אשתו של מומק- בכור המשפחה, אמו של מרצל שלמד רפואה בצרפת. אותה הגברת השקיעה את כל מרצה וזמנה הפנוי בניהול האדמיניסטרטיבי של בית החולים ובעזרה לנו - העובדים. היום, בחלוף שנים כה רבות, קשה לי לתאר במדויק את מרבית החולים. זכור לי רק שבמהלך המגיפה הביאו אלינו חבר מהפקולטה לווטרינריה בוורשה - הורוביץ, שהתגורר יחד עם אמו האלמנה בנובה-אוסאדה. הוא התאבד בהזרקת כמות גדולה של מורפין ולפני מותו אמר לי: "פקדו עלי להתייצב בגסטאפו ואני ירא מפני העיניים". לאחר מותו סיפר היו"ר גארפינקל שאותו רופא נקרא אל הגסטאפו משום שהם נזקקו לרופא עבור הסוסיס. ביאנוביצה עמדו להקים בית ספר לרכיבה עבור הצבא או ה-ס.ס.

בכל מקרה הורוביץ היה חברי השני שהתאבד.

באותו הזמן הגטו הלך והצטמצם. ברח' Lwowska 51, בבית הסמוך לבית המרחקת, בו התגוררו דודי מזה שנים החלו להתקבץ הרופאים.

באותו זמן חיו בזאמושץ' אנשים רבים שבאו מערי פולין האחרות, בעיקר מהאיזורים שסופחו לרייך: וולוצלאבק, קולו, פוזנן וכד'. בנוסף היו שם אנשים רבים מוורשה, שם קשה היה להשיג מזון וכן מארצות שמחוץ לפולין דוגמת צ'כוסלובקיה, אוסטריה, גרמניה, הונגריה וכו'. הנוער היהודי לא הורשה ללמוד בבתי הספר. בני הנוער אמנם למדו מעט בבתייהם ואף עבדו, אך בעיקר חיו חיים חסרי טעם והמתינו בקוצר רוח לסיומה של המלחמה. כל אחד עשה כפי יכולתו.

אני נרשמתי אצל הרופא המחוזי - ד"ר טיצ'קובסקי, כבוגרת הפקולטה לרפואה ובנוסף היו בידי מסמכים מהמרפאה הכירורגית של בית החולים "Świętego Ducha" בו עברתי לפני המלחמה קורס לאחיות, כך שהייתי רשומה באופן רשמי.

עבור עבודתי במרפאה ובבית החולים למחלות מדבקות במחנה לא קבלתי שום שכר. משפחתי פירנסה אותי ולהוצאותי האישיות עבדתי במשמרות לילה כאחות פרטית של חולים עליהם המליצה ד"ר ברוניסלאבה רוזנבוש וכן בהזרקת זריקות תוך - וורידיות לנזקקים הרבים.

ד"ר פרידהופר והאחות טוסייה אופנבך קיבלו את משכורתם מהיודנראט.

ד"ר רוזנמן נמנה על חברי היודנראט, ד"ר אייזן, רופאת נשים, עסקה בפרקטיקה פרטית. בעלה, הבקטריוולוג אייזן היה חבר ביודנראט, ד"ר סקוטניצקי - רופא עיניים שעוד לפני המלחמה המיר את דתו, עסק בפרקטיקה פרטית. מייטק רוולד, בוגר הפקולטה לרפואה בפוזנן, עסק, כמוני, בהזרקת זריקות.

בזאמושץ היו שני רופאים נוספים – רופאי שיניים: ד"ר קפלן, כמדומני מוורשה ורופאה מוולוצלאבק, שאת שמה איני זוכרת. ידוע לי רק שהיא סיימה את לימודי הרפואה בנאנסי שבצרפת. כמו כן היו: ד"ר פליישמן, קרוב משפחה של ווכט החובש שבנו סייס לפני המלחמה את לימודי הרפואה בחו"ל ובתקופה מאוחרת יותר גם אמות בשם טלאבה, שעל מקום עבודתה לא ידוע לי דבר. שמעתי לאחרונה שהיא מתגוררת כאמריקה. מכל אותם הרופאים המזכירים על ידי, שהתגוררו בזאמושץ, שרדו רק ד"ר סקוטניצקי שאין לו דבר עם היהודים ובנו של ווכטר, שלא היה בעיר כעת הכיבוש. כיום הוא מתגורר ועובד בפתח-תקווה. לדירתנו ברח' Lwowska 51 סופחו דודק גארפינקל ואישתו - מאריה לבית ינגמן ובנם הנק. דודק, שהיה אחיו של יו"ר היוזנראט - הער"ד ממק גארפינקל, שימש כראש המשטרה היהודית שעל חבריה נמנו גם ברונק אפשטיין ו**טטאש פליישמן**. שמות נוספים אינם זכורים לי.

ממק גארפינקל היה שליט כל - יכול והתנהג כאילו היה פריץ באחותו. הוא התייחס בגסות אל העניים ובכניעה אל הגרמנים. דודק, בהיותו ראש המשטרה, לא גרם נזק לאיש. הוא השתדל להישאר בצד ולא להתגרות באיש. ממק מתגורר היום בלונדון ועוסק בענייני השילומים הגרמניים. כעת אספר על המחנה בבלז'ץ. נראה לי כי זהו אחד העניינים החשובים.

המחנה בבלז'ץ

המחנה בבלז'ץ הוקם, כמדומני, בסוף שנת 1940. באותו הזמן החלו הטיפות הרחוב של האנשים שבאו בעיקר מארצות אירופה: גרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובקיה וכד'.

זכור לי המקרה הבא: לזאמושץ גורש במאי תיאטרון ריינהרדט בוינה, שסיפר לי כי אימו הינה קתולית ואביו- יהודי. הוא הובא לזאמושץ בפיג'מה, כפי שהיה לבוש בעת מעצרו. זמן מה הלך מדי יום לעבודה ואח"כ, ביום בהיר אחד, העלוהו יחד עם האחרים למשאית והסיעו לכיוון בלז'ץ. איש לא ראה אותו יותר. גורלו וגורל האחרים נותרו תעלומה.

בערך באותו הזמן פרצו אל דירתנו השוטרים היהודיים ולקחו עמם את לודק, בן דודתי. רצתי בעקבותיו. הם הלכו בכיוון מרכז העיר ואח"כ פנו שמאלה. בצד זה ניצבה הרוטונדה (בנין מעוגל ומקומד). שם צורף לודק אל האחרים. התחננתי בפני יו"ר היוזנראט שישמר אותנו, אך ללא הועיל. איש הגסטאפו – קולב, שבדיוק עבר לידי על אופניו החל להכות אותי על רגלי במגלב והדיץ אותי לכיוון העיר. נסתי על נפשי והוא המשיך לרדוף

אחרי על אופניו ולהכות אותי בכל גופי. כינתיים מישהו מההמון החל לברוח ואז פנה קולב לצד השני, תוך שהוא שולף את אקדחו ויורה בבורח ואני, זבה דם, בקושי גררתי את עצמי לביתי.

את לודק לקחו לבלז'ץ. גמרתי אומר להצילו. התחלתי לברר כיצד אפשר להיכנס לשם. לא הצלחתי להשיג פרטים מזויקים. הדבר היחידי אותו ידעתי הוא שעל המחנה מופקד סזיסט איום בשם זולף, הנעזר בחבורת עוזרים אכזריים וביניהם: אברהאזר ורופא המחנה היהודי בשם וולף, בעל השפעה על וולף. התחלתי לברר מיהו אותו וולף ונדע לי שמוצאו מלובלין, שסיים את לימודי הרפואה באיטליה ושהוא מכוער ובלתי נגיש. תוך כדי שיחה עם חברי הקרוב הגענו למסקנה שעלי להגיע לבלז'ץ ולנסות לשחד את ד"ר וולף. אחד המולים במרפאתי סיפר לי שהוא עומד לנסוע לבלז'ץ עם עגלה עמוסת לחם עבור האסירים. החלטתי לעלות על העגלה מחוץ לעיר, לומר לעגלון שאני נוסעת לבלז'ץ בענייני המרפאה המקומית וכך עשיתי. הצלחתי. במשך שעות מספר נסענו בעגלה דרך טומאשוב עד שנעצרנו בשער המחנה. אני זוכרת את הכניסה למחנה, אל המרפאה ששכנה מימין לכניסה, כאילו היה זה היום. דרך המגרש עשו את דרכם האסירים – יהודים מערים שונות. היה באמתחתי מכתב שנכתב בידי מייסק ארונוואלד: "אנא, עזור לאדוסי שאחיה עצור במחנה. הנער חלש בגופו ולא יחזיק מעמד בתנאי המחנה. עשה זאת למעני". ד"ר וולף הוביל אותי אל המרפאה: "זה מעניין. מייסק הוא בעל טעם טוב. אשתדל לעשות משהו בנדון. חזרי בעוד שבועיים. עלי למצוא אותו. הביאי עמך תרופות למחנה". נתן בידי פתק שהיה אמור להקל עלי את כניסתי החוזרת למחנה. בחלוף שבועיים, מצויידת בכסף ובתרופות, חזרתי עם אותו העגלון אל המחנה. אם איני טועה, שמו היה יענקל זקל. הפעם שהינו במחנה זמן ממושך יותר משום שוולף רצה שניקח את לודק מאומר יותר, עם רדת החשיכה. שני חלונות המרפאה פנו למגרש. ישבתי שם, על הספסל מאחורי הוילון, כשלפתע נשמעו צעקות. דרך המגרש רצו יהודים אחדים כשהם נרדפים ע"י גרמנים המצויידים בשוטים. שמעתי צעקות ויריות. בחלוף רגע השתרר שקט. לאחר זמן מה אל המרפאה נכנס ד"ר וולף בהובילו את לודק הרועד בבגדיו קרועים ואמר: "הצלחנו. ברחו! שימו לב! – היום אברהאזר משתולל". לאחר רגע שוב נשמעו הצעקות. דרך המגרש עשה את דרכו בריצה יהודי קשיש ואחריו הגרמני. בעודנו מסתתרים מאחורי הוילון, ראינו כיצד היהודי האומלל נורה ונפל והגרמני פנה ימינה. אחזת חרדה אימצתי את לודק אל גופי: "מיהו היורה?" – שאלתי. – "אברהאזר" – השיב. לאחר מספר דקות האסירים הרימו את הגופה ולקחוה עמם. אנתנו רצנו האחד אחרי השני אל העגלה. את לודק הסתרתי מתחת לכיסוי העגלה. התיישבתי לצד העגלון ונסענו אל עבר היציאה.

ליד השער שוב הצגנו את תעודת המעבר לשומרים ובדהירה עשינו את דרכנו אל עבר זאמושק'. הפעם עלה בידי להציל את לודק.

החיים נמשכו. לודק נח והחל לכתוב. כתב אז מהתלה שמילותיה הראשונות היו כדלקמן:

“יושבים, שותים, מקטרות מעשנים

מתולות, הילולות, הפקרות,

את היודנראט כמעט מפרקים,

היי, הוי, הולה-לה, זהירות!”

שמי באותה המהתלה היה “גב’ דוקטור הדה זריקה “

רק יהודים אחדים חזרו מאוחר יותר לבלז'ץ, אך את רובם לא פגשתי יותר.

על השימוש בגז בבלז'ץ נודע לי רק בתום המלחמה. לודק סיפר שבנו שם צריפים ובתי מרחץ, אך לא ידע את מטרתם המדויקת. דבר אחד ידענו: האנשים שנתפסו – לא שבו.

ניהלנו דיונים פוליטיים ממושכים, אך לא ידענו דבר במדויק. הגיעו אלינו שמועות אודות הרעב בוורשה. שלחנו שומן-חזיר באמצעות האדון פומיאן, אך בזה הסתכמה עזרתנו.

הרופאים נהגו להתאסף בזירתו של ד"ר רונמן ולשחק ברידג'. אני ניסיתי להרחיק את מייטק מאותה החברה ובמשך השעות שנותרו עד לשעת העוצר ניהלנו שיחות.

לאחר חיסולו של בית החולים למחלות מדבקות, כדי להשיג רישיון עבודה טוב, התחלתי לעבוד, תחילה בהתנדבות, במחנה ה-ס.ס. יאנוביצה הסמוך לזאמושק', מאחורי תחנת הרכבת.

תחילה עבדתי שם עם חבר מפראג, הד"ר הסקי. היה זה חבר טוב, נעים הליכות, תרבותי ומוטיקלי. חוץ מהרפואה היה גם כוגר הקונסרבטוריון. הוא היה בנו של רופא מפראג. הוריו נשארו בטרזיינשטאדט ואילו הוא הובא משם לזאמושק' יחד עם שאר היהודים הצ'כים הצעירים והאינטליגנטיים.

המחנה שכן בשטח בית הספר לרכיבה על סוסים. המחנה הוקף בגדרות – תיל והשתרע על פני שטח נרחב. בראש המחנה עמד קצין גבוה מווסטפאליה, כורה פחם במקצועו – פיינקובסקי. פיינקובסקי ביקר לעתים קרובות ביודנראט, נועד עם היו"ר ושוחח ארוכות עם אחת הפקידות – סטודנטית לשפה הגרמנית ושמה מאטלה שניצר.

האנשים סיפרו שהקשרים ביניהם לא הוגבלו רק לסימפטיה. בכל מקרה, גארפינקל הציב את מאטלה בפני פיינקובסקי בכל הזדמנות בה ניסה לרכך את לבו ולהשיג דבר מה.

הקשר בין המחנה ליודנראט היה גאורג באש מפראג, איש נאה, נעים ובעל חוש מידה. האחראי לעבודות בשטח המחנה היה וולטר לאנג מהסודטים- איש גבוה, אנרגטי, בעל רכוש דלא ניידא בצ'כוסלובקיה.

מהשמות האחרים זכור לי שמו של ד"ר רייניש, עו"ד מפראג, שהראה לי את תמונת בנו הקטן שנותר עם בני משפחתו. כעשרה יהודים פולניים שימשו כמשגיחים ומנהלי העבודה. מתוכם זכור לי רק שמו של ווכטר הצעיר, בנו של החובש. שמות אחרים איני זוכרת.

זכור לי היטב יום הולדתי שנחוג ב-11 ביולי ביאנוביצה: במרפאה נכחו: ד"ר הסקי, גאורג באש, וולטר לאנג, עו"ד רייניש. חשבנו אז כולנו שנשרוד את המלחמה, אני התכוננתי לנסוע לצ'כוסלובקיה. היום הנני היחידה שנותרה בחיים.

ד"ר הסקי היה הראשון בין הניספים במהלך אחת האקציות בעיר. נדמה לי שהיה זה באפריל 1942. הוא יצא בהיתר העירה כדי לפגוש את בת זוגו, יהודיה צ'כית צעירה אותה הכיר בזאמושץ'. הוא נתפס במהלך חטיפת-הרחוב ויותר לא שב.

נותרתי לבדי ביאנוביצה. נאלצתי להשקיע מאמץ כפול בעבודה. רק כעבור זמן מה הותר לד"ר פרידהופר לערוך ביקור שבועי במחנה, אך למעשה אולצתי לבצע את כל העבודה בכוחות עצמי.

לפני המסדר עברתי בין כל צריפי המחנה ובדקתי האם אין בהם חולים קודחים מחוס, אותם הייתה לי הרשות להשאיר על דרגשיהם. נאלצתי לטפל באותם החולים, במידת האפשר לדאוג להם לתזונה עשירה יותר. אח"כ קבלתי את החולים במרפאה. מרבית העבודה הסתכמה בחבישות, במתן זריקות, חלוקת תרופות, הסרת מורסות שהיו שכיחות בקרב האסירים. במחנה פשטה מחלת הגרדת, אך הצלחתי להשתלט עליה.

אחר הצהריים ערכתי ביקור נוסף בצריפים, שאלתי אם מישהו זקוק לדבר מה ושבתי אל העיר, אל משפחתי. כדי לרכוש מעט מזון נוסף, מכרו היהודים הציבים האומללים את כל חפציהם ליהודים הפולניים שהשגו עליהם, או בעיר אליה יצאו בהיתר. הם בישלו לעצמם כופתאות ממולאות בריבה שהובאה מהיודנראט כתוספת ללחם השחור. לארוחת הצהריים בושל בסירים הגדולים מרק, בו רק לעתים רחוקות נמצאו שאריות בשר. תפוחי האדמה הוחזקו במטמורה. האסירים שלא היו כשירים לעבודה קשה והמחלימים עסקו בקילוף התפוחים במטבח המחנה הסמוך.

זכור לי כיצד איש ה-ס.ס. פיינקובסקי קרא לי לשם השעשוע לטעום מבשר הכלב שנורה על ידו והוכן לפקודתו על ידי הטבח.

באותו הזמן החלו באופן שיטתי להקטין את הגטו. כפי שכבר הזכרתי, אחרי מות דודי הרוקח – הרמן רובינזון ב-25.10.1941, לאחר יסורים קשים וממושכים, היודנראט הפקיע מהדירה בה התגוררו דודי מזה שנים רבות חדר אחד עבור פולנייה [או גרמנייה] שנהגה לארח בו את הגרמנים. דודי, שעדיין היה בחיים נהג לומר: "אני שוכב כאן וסובל ומעבר לקיר – אישה חוטאת. אני איני ישן בלילות בשל הכאבים והיא שותה, צוחקת ומשתעשעת".

הייתה זו עבודתו של היודנראט שהיה אדון החיים והמוות של כולנו.

וכאן עלי לתאר את תחילת מחלתו של דודי המנוח. דודי, רוקח מוכשר ביותר במיטב שנותיו, סיים את לימודיו בגרמניה וקבל עיטור זהב על הישגיו, היה הרוקח היהודי היחיד בזאמושץ'. איש בריא שעסק בספורט, מדי יום, החל מהאביב המוקדם וכלה בסתיו המאוחר, נהג לשחות, החל לפתע לסבול מכאבים עזים. בעת מתן השתן הבחין בהפרשת צואה וזימן אותי אליו. אני, שהבנתי מיד במה המדובר, רצתי אל הכירורג הפולני - ד"ר טישקייביץ' ויחד החלטנו שיש להעבירו לוורשה, לטיפולו של פרופסור. אך היכן אפשר להשיג היתר מעבר ליהודי ענוך סרט-זרוע?

רצתי אל האדון גארפינקל: "אדוני היו"ר, אנא, עזור לנו". הוא הסכים בתנאי שניתן לו כסף. "ד"ר אולמן, רופא צבאי אוסטרי זקוק לפרווה עבור אישתו" – אמר. התחננתי בפניו והסברתי לו שאיני יכולה כרגע לאסוף סכום כזה משום שבית המרקחת אינו קיים יותר- הופקע ע"י הנאמן הוורודינסקי- ואני עובדת עבור היודנראט מבלי לקבל שכר, ואילו הכסף זרוש לנו לנתוח בוורשה ושהייה בבית החולים – אך ללא הועיל. למרות כל אלה החלטתי לפנות אישית לד"ר אולמן, אפילו שלא הכרתיו.

הצלחתי להגיע לד"ר אולמן ששהה במפקדת העיר ב"עיר העתיקה". הוא הקשיב לי במלוא תשומת הלב ואמר: "אנחנו נוסעים לבקר את החולה". הזמין אותי לעלות עמו לכרכרה. לא הסכמתי לשבת לצדו אלא מולו, על ספסל קטן, ונסענו יחד אל ביתנו. ד"ר אולמן חזר ופנה אלי בתואר "חברה". אמר שמחובתו של הרופא לעזור לרוקח ומיד רשם היתרי נסיעה לשלושה איש. באותו הזמן השלגים כיסו את פסי הרכבת שהובילו מזאמושץ' לתחנת-הצומת זאוואדה, בה היה צורך להתליף את הרכבת בזו העושה את דרכה לוורשה. שכרתי עגלה, למעשה מזחלת של איכרים, ומיקמנו את החולה העטוף בכסת על גבי הקש. לצדו התיישב ידידו הפולני – פאשיץ ודודתי. אני החיישכתי ליד העגלון ונסענו לרכבת.

בתחנת זאוואדה היה קהל רב. הורדתי את סרט-הזרוע עם המגן דויד, בהשאירי על מקומו רק את סרט הזרוע עם הצלב האדום. ניגשתי אל סדרן הרכבת וביקשתיו לעזור לי בהעברת החולה לרכבת. הוא רוקן את כל התא והפקיד בידי אנשי הרכבת הפולניים את הטיפול בחולה ובמלוויו.

אני והעגלון שכנו באותה המזחלת לזאמושץ', כשבדרך החזרתי את סרט-הזרוע עם המגן דויד למקומו. כפי שהיה ברור מאליו, עם היוודע ליו"ר על מעשי, חמתו בערה בקרבו על שלא הצליח לסחוט ממני את הכספים. אך מאותו היום ואילך היודנראט החל לסחוט מאתנו.

האישה שהתגוררה כדיירת משנה בדירתנו עזבה את המקום לאחר שבעזרתה של הפולנייה זינטה, שהתגוררה אצל משפ' פומיאן, שכנעתי סמל גרמני שניהל את המוסכים הסמוכים לתיקוני רכב לבקש מהיודנראט לאשר את

מגוריו בדירתנו. באחד הימים נכנס אל הדירה אחד מאנשי היודנראט, איש אמונו של גארפינקל בשם שוליים צבולה. הלה בא בדרישה אל דודתי למסור עבור איש הגסטאפו בולמאן שולחן שעמד בחדר השינה והיה חלק ממערכת ריהוט מפוארת שפארה את חדר השינה. דודתי ביקשה ממנו לקחת פריט ריהוט אחר, כדי לא לפגום בערך המערכת החסרה, לכשתרצה למכור אותה. הלה עזב את המקום באיומים.

בערב, לאחר שנועדה עם הגרמני המתגורר בחדר, העבירה דודתי את השולחן המדובר אל חדרו של הגרמני והחליפה אותו בשולחן שעד עתה ניצב בחדרו. למחרת בבקר שב איש היודנראט בלוויית בולמאן. הוא פנה הישר לחדר השינה, שם שכבתי חולה בשפעת. הוא היכה נמרצות את דודתי, איים עליה באקדחו, פקד על איש היודנראט לקחת את השולחן מחדרו של הדייר הגרמני, ניגש אל מיטתי, הוריד מעלי את שמיכת הצמר האנגלי המשובצת ואמר: "לי היא תועיל יותר מאשר לך". רק מאוחר יותר נודע לי שבולמאן ידע להעריך נכונה את החפצים האיכותיים משום שכביכול סיים את לימודיו באקדמיה לייצוא בגרמניה.

באותו הזמן בא הגסטאפו לדירתה של הגב' אפשטיין, אמו של מייטק ארונוואלד, ואל בתה – הגב' ברומברג, אשת מהנדס מלובלין. קולב, בולמאן ואחרים פקדו עליהן למסור את כל חפצי הערך. המצב הגיע לידי כך שפקדו עליהן להתפשט עד עירום ואף ערכו בהן בדיקה גינקולוגית.

הגסטאפו השתולל. היודנראט הצביע בפניהם על הבתים בהם אפשר היה עדיין למצוא משהו. את הפרוות ואת מכשירי הרדיו מסרנו בעצמנו מזמן לקהילה. כל הזמן הטילו על האוכלוסייה קנסות חזשים. אט, אט מכרו האנשים את כל החפצים בעלי הערך ורמת חייהם של אנשי היודנראט הלכה והשתפרה.

ליד הקהילה, בבית קטן בנובה-אוסאדה, הייתה מסעדה קטנה, שם נהגו היו"ד ונאמניו לשותות ולאכול, להתגודד עם הגרמנים וכל אחד מהם מצא לעצמו ידידה מבין הנשים המגורשות והיפות.

הזמן חלף. בערביס לפני שעת העוצר שוחחנו אודות הקורה בעולם. מדי פעם שמע ד"ר קפלן משהו ממטופליו הגרמנים.

הגרמני שהתגורר אצלנו הלך לחזית. היודנראט הפקיע מאתנו שני חדרים. בחדר האחד נותרנו: הדודה, לודק, אנוכי והמשרתת הותיקה של דודתי- אנה שן. לודק גארפינקל ואישתו תפסו את שני החדרים שפנו לחזית הבית. את חדרו של לודק הפכו למטבח וכך חיינו.

באותה העת החלו לשוב היהודים מלבוב. ביניהם היו גם אחיה של מריה גארפינקל. גב' מריה, שהאמינה בחסותו של היו"ר, העבירה אותם מהוריה לחסותה. האח הבוגר של גב' מריה היה קומוניסט וכוגר בית הספר ע"ש וואולברג בוורשה. הצעיר היה בערך בגילו של לודק והאחות הייתה סטדנטית בת גילי.

באחד הימים הנערים החליטו להשתעשע. לודק לווה פטיפון מהחייט הצעיר שולץ, בנו של בעל-כרכרה, שלמד עמו בבית הספר היסודי וכפי שהתברר מאוחר יותר - עבד בשירותי הגסטאפו. במהלך המסיבה הגיע הגסטאפו, לקח את יונגמאן הצעיר, ועל לודק ועל חברו קאהן, בנם של הנק וטוסייה קאהן, פקדו להתייצב למחרת בגסטאפו. המקרה אירע בעת שאני ודודתי היינו בעיר. עם שובנו ראינו על סף ביתנו את יונגמאן הצעיר כשהוא נתון בין קולב ולאנגקראמר. לפני הבית עמדה כרכרה. אנשי הגסטאפו ויונגמאן עלו עליה ונסעו.

לאחר שיתיה עם לודק הרועד מפחד רצתי מיד ליו"ר גארפינקל וביקשתי ממנו עצה ועזרה עבור יונגמאן הצעיר, אך הוא לא נקף אצבע כדי לעזור. פקד על לודק ללכת לגסטאפו באיימו עליו שאם לא יעשה כן, הגסטאפו יירה למוות בכולנו. אם יילך - יחקרוהו וישחררוהו.

למחרת בבוקר לודק הלך לגסטאפו ולא שב. קשה לתאר את שעבר עלינו באותו הזמן. חיפשנו אחריו בכל מקום. פעם הגיע אלינו פתק שהובא ע"י פועל שהועסק בגסטאפו: "אמא, אל תבכי. איש לא מכה אותי כאן, אני אשוב אליכם", אך הוא לא שב.

רצתי בעצמי לגסטאפו, שם עבד הגרמני המקומי - מאזורק. הוא סיפר לי שלודק נלקח מהגסטאפו אל בית הסוהר. נסענו לבית-הסוהר. שם נאמר לנו שלודק אינו נמצא במקום. הפולנייה שהתגוררה אצל משפ' פומיאן התנדבה לנסוע ללובלין והביאה עמה את הידיעה שלודק נמצא במאיידנק ועובד במכבסה. דודתי נתנה לה כסף כדי שתביא לו אוכל. אח"כ היא אמרה שהוא איננו שם. היא רק סחטה מדודתי את כספה. כעבור זמן ממושך נודע לנו שלודק נרצח בידי קולב ברוטונדה יחד עם יונגמאן, שתי במורות צעירות שהתגוררו בזאמושץ' על ניירות אריים ואשת עורך-דין שכמדומני שב מלבוב.

לעולם לא אשכח את לודק. לאחר המלחמה נסעתי לזאמושץ'. באותו זמן פתחו את הקברים ברוטונדה. זו לצד זו שכבו מאות גופות ערומות של גברים ונשים. הגופות היו בשלבים שונים של התפרקות. חיפשתי בין הגבוהים. ללודק היו שיניים בולטות ו"גשר" שהורכב עליהן בידי הפרופ' מייזנר בוורשה, אך הרי אי אפשר היה לפעור את פיהן של גופות כה רבות. במקום שרר מחנק ועצבי לא עמדו לי. ברחתי בהישבעי לנקום את לודק ואת מאות הקבורים.

הרוטונדה הייתה בניין עגול מחוץ לעיר, לא רחוק מהנחל בו נהגתי לטבול בהיותי ילדה קטנה. עת באתי לחופשת הקיץ בזאמושץ'. רק מאוחר יותר נבנתה בריכה ליד הגינה העירונית. רוטונדה זו הפכה בעת הכיבוש למקום היסולם של האנשים התמימים בידי אנשי הגסטאפו מזאמושץ', רק בשל היותם יהודים. באותו הזמן התכתבתי עם אלכסנדר רוזנפלד, בנו של "Bończa" מוורשה. הוא תיאר בפני את החיים בגטו וורשה. במכתב ארוך תיאר לי את מות אביו, שמילותיו האחרונות היו: "הישארו יהודים!".

אמו של אולק הייתה קרובה של הנשיא וייצמן. אולק ביקש ממני לשמור על המכתב במידה והוא לא ישרוד את המלחמה. לצערי, לא הצלחתי להציל את המכתב.

אקציות הגירוש החלו עוד ב-1941. פעם לקחו רק את היהודים המבוגרים, בפעם אחרת – את הגברים והנשים המבוגרות.

זכור לי שבמהלכה של האקציה הסתתרה זודתי בגומחת חדר הכניסה, מאחורי הוילון. מאחורי הוילון היה מתלה ועליו בגדים – שוטרי משטרת היודנראט חלפו על פניו מבלי לחשוך בכלום.

פעם אחרת נערכה אקציה שחסה רק על בעלי התעודות הטובות. היהודים המובטלים החלו לתור בקדחתנות אחרי עבודה.

בנובה-אוסאדה התגוררה אלמנתו של הד"ר מודולבסקי, רופא נשים, ובבעלותה היה גן רחב ידיים. הגרמנים התירו לה להעסיק מעל לעשרה יהודים וכמה עשרות יהודיות. גם זודתי ומכרותיה עבדו שם בניכוש העשבים. יהודיה צעירה מוורשה הועסקה אצלה כחדרנית. במילה אחת: החיים התנהלו שם כמו בחצר האצולה. יש להודות שהגב' מודולבסקה התנהגה כיאה לפולניה טובה ולאדם אציל-נפש.

הלינה וולף-ויץ לבית פלר, שאביה היה לפני המלחמה בעל מסעדה קטנה בנובה-אוסאדה ובזמן הכיבוש שימש כגנן הראשי אצל הגב' מודולבסקה, סיפרה לי שלאחר הגירוש הגב' אספה אותה ואת בעלה אל ביתה, האכילה אותם, דאגה להם למקום לינה ולכסף לנסיעה לוורשה.

בכל אחת מהאקציות נטלו חלק אנשי הגסטאפו מזאמושץ': שוברט, קולב, בולמאן, לאנגקראמר. קולב היה האכזר ביותר מביניהם. אדום-שיער, פניו אדומים. הוא ירה כמו ידיו ברוד'ה לבית מורגנשטרן – אשתו של ד"ר פרלמוטר, שמוצאה מחלם ובשתי בנותיה: לונה ו-לאלה. בנעלו הדף את לאלה הקטנה שהתחננה על חייה. הוא היה זה שירה באדקה פרץ, רווקה מבוגרת ואינטליגנטית שהתגוררה אצל הגב' רוז'ה. שתיהן התקיימו מעבודות סריגה. הגב' רוז'ה הרוויחה בסריגה למחייתה לאחר לכתו של בעלה לחזית. בעלה מתגורר כיום בישראל.

כאשר האקציה החלה, הן ברחו לשדה שבקרבת הבית. הן התגוררו לא הרחק מאתנו. שם הן נזרו למוות. שתיהן קבורות יחד בקבר אחד בבית הקברות בזאמושץ'.

בנובה-אוסאדה, לא רחוק מהיודנראט, הפך ביתו של בעל טחנת הקמח שאת שמו איני זוכרת נזכור לי רק שהוא התגורר שם עם רופאת שיניים מוולוצלאבק] ביוזמתו של פיינקובסקי - מפקד המחנה ביאנוביצה, למקום המשכן של ה-ס.ס. בבית זה התגוררו: מאטלה שניצר ואמה, אחותה הנשואה לווכטר ובעליה של טחנת הקמח.

באחד מימי האביב, בלכתי ברחוב החלה חטיפת-הרחוב. מחוסר ברירה נכנסתי אל בית ה-ס.ס. שהיה כמעט ריק. באותו הרגע פרצו אנשי הגסטאפו אל הבית, ביניהם בולמאן – גבוה, נאה, אלגנטי ובעל עיניים בהירות וקרורות-מבע. הוא עבר בכל הבית ולאחר רגע קרא לי אל הדירה השכנה. ליד הקיר ניצבה עריסה ובה תינוקת פעוטה.

-”קחי את התינוקת בידיך ולכי למגרש שליד היודנראט” – אמר.

-”זו אינה התינוקת שלי” – השבתי.

-”החוצה, רבקה – לכי מכאן, יהודיה שכמותך” – צעק.

יצאתי אל הרחוב השומם ופניתי אל עבר ביתי. הלכתי ברחוב קטן, בין השדות. בחצר היה ביתן לאיסוף עצים. ידעתי שזהו המיסתור של דודתי, אך הוא נועד רק לאדם אחד. דודתי ראתה אותי ובשמעה את בכי התינוקת לחשה:-”הניחי את התינוקת על הקש, החביאי אותה בתוך התבואה ולכי למקום אחר. תאבדי את חיך בגלל התינוקת. לכי, מהריו”.

רצתי אל השדה ובמקום ללכת הישר אל הקהילה פניתי ימינה. כיסיתי את התינוקת בשמיכה, החבאתי עמוק בתוך התבואה וברחתי. ליד הדרך עמד בית ריק והרוס. הזדחלתי על ברכי אל המרתף ושכבתי מספר שעות תחת ערימת תפוחי-האדמה. עם רדת הערב ראיתי דרך החרכים אנשים מהלכים - האקציה הגיעה לקצה. רצתי לכיוון בו הנמתי את התינוקת – היא כבר לא הייתה שם. שוטר יהודי מצא אותה ומסר לגרמנים. הגרמנים מסרו אותה ליהודיה אחרת, וזו גורשה יחד עם התינוקת.

הטרגדיה הגדולה הייתה טמונה בעובדה שהתינוקת הורמה מהמחבוא כתבואה ע”י קרוב משפחה.

חלפו שנים רבות. הוריה של הילדה אינם בין החיים, גם דודתה מלאת החיים – מאטלה שניצר – איננה, ואני איני מסוגלת לשכוח אותה. אני מבינה היטב שלו לא הייתי משאירה אותה בשדה, הייתי מתה יחד עמה, כיוון שהנשים עם הילדים על ידיהן היו הראשונות למות, אך למרות הכל הייתה זו חוויה קשה עבורי. הייתי בטוחה שאיש לא ייגע בילדה העזובה. היום התינוקת יכלה להיות נערה צעירה.

לאחר האקציה החיים שבו למסלולם הרגיל. הגטו שוב הצטמצם. עברנו לדירה קטנה יותר, השלישית במספר,

ב – Rynek המזוהם ומשם – למקום גרוע עוד יותר.

באותה האקציה או בקודמת לה ניספה גם ד”ר הסקי מיאנוביצה. אני מונית לעבוד במקומו ביאנוביצה.

הסתיו קרב, המזון הפך לקשה להשגה. מכרנו את רהיטינו הטובים ביותר. האדון פאשיץ שהחזיק עבורנו בביתו את התרופות, הספירט וחומרי החבישה העביר לנו את הידיעות. המזון התייקר מדי יום והיודנראט המשיך לשתף פעולה עם הגרמנים. הם לא חסרו דבר. כל יהודי זאמושק, שלפני דורות רבים הובאו לכאן ע”י הקאנצלר זאמוייסקי, עבדו בזעת אפיים לרווחתם של הגרמנים והיודנראט.

דרך המוות

לאחר מותו של ד"ר הסקי הושמתי בקסקטין בשטח מחנה יאנוביצה. לא כל היהודים הפולניים שהגיעו לשם לעבודה הסכימו לשהות בקסקטין. או אז פיינקובסקי ירה למוות בשני סנדלרים, יהודים מזאמושץ', ופצע את וולטר לאנג שרצה להגן עליהם. תוך שהוא מתנשם בכבדות אמר: "נו, מה! שלחתי שתי נשמות לשמיים! לא הסכימו לשהות כאן, אז הלכו לשם".

הסכמתי להישאר בקסקטין נבעה מהפחד. הובלתי את וולטר לאנג אל בית החולים העירוני. ד"ר טישקייביץ ניתח אותו והוא שב אל המחנה, אולם זה כבר לא היה אותו וולטר לאנג הזקוף והבריא אלא איש נכה. במחצית השנייה של אוקטובר 1942, בשעת לילה, נכנס הגסטאפו אל המחנה. עוד קודם לכן הוכנסו לקסקטין הנשים שמאנו להיפרד מבעליהן. היו שם זוכטר ואישתו, שעבדה במכבסה, רופאת שיניים מוולוצלאבק ואחרות. התגוררנו כולנו בחדר אחד, הסמוך למרפאה.

עוד טרם יציאתו לחופשת הקיץ פיינקובסקי עבר להתגורר בחווילתו החדשה. באחד הימים פקד על כולנו לרחוץ את חלונותיה. כאשר אמרתי לו שיש לי עבודה אחרת לעשות, השיב: "הרי הינך אישה והאישה תייכת לדעת לעשות הכל". אח"כ שלח אותי לסדר דבר מה במדרו.

באותו הרגע אל החדר נכנס איש גסטאפו אחר - אדריכל במקצועו, נעל את הדלת על מנעול ואמר: "זה זמן רב שאת מוצאת חן בעיני, היי חברתי. את הרי יודעת שחברתי הקודמת הייתה יהודיה".

ידעתי, ידעתי היטב! הייתה זו האנקה לופט, שנשלחה אח"כ בטרנספורט הראשון. זה היה הסוד הנורא שבגללו התאבד מייטק, בהיאלצו להינשא להנקה - הנערה היפה אך פשוטה שאינה מכירה את עובדות החיים. בליל הכלולות מייטק הזדיק להנקה מנת רעל קטנה על מנת לטשטשה. הוא עצמו נטל מנת רעל גדולה ונפטר מבלי שהכרתו שבה אליו.

ואני? האם עמדתי להיות הבאה בתור? לא! נשענתי על הקיר ואמרתי לאט, אך בנחישות: "לא! לא אהיה למאהבת שלך! אתה יכול לירות בי למוות. חשוב היטב! אני הנני יהודיה וזה אסור לך בתכלית האיסור!". האדריכל התעשת ועזב אותי במנוחה.

הגסטאפו הגיע ליאנוביצה בשעת לילה, לאחד שפיינקובסקי נסע לחופשה.

"גברת דוקטור, גם את נמצאת כאן? - פנה אלי לנגקראמר השמן והגבוה - "קומי ממקומך, בבקשה".

לאחר כ-10 דקות עמד כל המחנה על רגליו. הוכנסנו כולנו לתוך הצריף הגדול בו התגוררו הגברים. לפנות בוקר הובילו אותנו לכיוון העיר. לא ידענו לאן מובילים אותנו. בשתי ידי אחזתי במזוודות בהן ארזתי את חפצי

האישיים. חשבנו שפנינו אל תחנת הרכבת. בתרמיל היו לי מעט חומרי חבישה, מורק, נרתיק עם מסמכים, מעט תרופות וכראש וראשונה – צנצנת עם הרואין. צנצנת קטנטונת שהייתה אמורה להביא לי בכוא העת מוות ללא יסורים.

עשינו את זרכנו מוקפים באנשי גסטאפו וצבא. חלפנו על פני תחנת הרכבת והגענו עד הכיכר ב-Nowe Miasto. בכיכר העיר היו כבר כל יהודי העיר שעדיין נותרו בחיים. דודתי – אנה רובינזון הייתה ביניהם. המסכנה החזיקה על זרועה את מעיל החורף שלי, שנתפר בזאמושץ' לאחר שנאלצתי למסור לקהילה את פרוותי. חשכה שעומדים לגרש אותנו למזרח ופחדה שמא אסבול מקור. נפרדתי מקבוצת האנשים מיאנוביצה. החלטנו שתינו ללכת יחד. לאחר זמן מה הריצו אותנו רגלי אל עבר Stare Miasto. בעיר נותר רק יו"ר היודנראט ומשפחתו. חברי היודנראט הנאמנים ומשפחותיהם נותרו בכיכר ואותנו הריצו לאיזביצה.

לעולם לא אשכח את אותה דרך המוות. הלכנו ברביעיות, מוקפים בשורת אנשי גסטאפו וז'נדרמים. ללא הרף האיצו בנו והכלבים משכו בבגדנו. אלה שלא הלכו מהר ונותרו בשורה האחרונה – קיפחו את חייהם. איש הגסטאפו משך אותם ככתפס מהשורה אל עבר התעלה ובירייה בעורף קיפח את חייהם.

כך ניספתה לינגד עיני זיוטה הנדלר הצעירה.

אחדים ניסו לכרוח. לאה שפס, אישה צעירה ונשואה, נורתה ליד הקסרקטין, האחרים נתפסו מאוחר יותר. אני השלכתי את שתי מזוודותי. החייל הגרמני שצעד לידי אמר: "השליכי הכל! אל תצטערי, הצילי את נפשך! השתדלי להגיע עד איזביצה. המייס הינם החשובים ביותר!".

וכך, במילים אלו, החייל הגרמני הציל את חיי בדרך המוות.

עם ערב הגענו לאיזביצה. בעיר המתינו לנו הטרנספורט, איש הגסטאפו אנגלס שראיתיו בזאמושץ' והיור"ד של היודנראט המקומי – בלאט. בלאט הכיר אותי מזאמושץ'. השתכנו כולנו בזירות הריקות ליד השוק, מהן גורשו הדיירים הקודמים.

דרך איזביצה עברו הטרנספורטים מכל אירופה. האחראי לגירושים המאקבריים היה המפקד אנגלס.

היהודים מצ'כוסלובקיה, צרפת, הונגריה, בלגיה, גרמניה ואוסטריה עשו מכאן את דרכם בקרונות המשא אל הגז-לבלזץ. במחסני היודנראט הותירו מאחוריהם ערימות בגדים, לבוש תחתון מהודר ונעליים.

עברנו להתגורר בדירה בקומה הראשונה, ליד השוק, יחד עם הגב' יונגמאן ובתה האלינה, עם מאריה גארפינקל ובנה הנק. למחרת בבקר החלה האקציה.

עוד ביום הקודם ביקשתי מבלאט שיתן לי עבודה. הוא הבטיח. הייתי כבר במגרש יחד עם דודתי. היה זה כר דשא נרחב. היינו מוקפים מכל עבר. לפתע ראיתי את בלאט פוסע עם אנגלס לעברי.

-הגברת הינה רופאה. אני זקוק לה לעבודה בבית החולים"-אמר בלאט.

-בסדר" – השיב אנגלס ופנה לדרכו. משכתי בידה של דודתי.

-אלך, אך לא לבדי" – אמרתי לבלאט.

-בסדר, אך לכנה מהר" – השיב.

נחלצנו מקהל הנידונים למוות יחד עם עוד כעשרה אנשים מאיזביצה והשוטר המקומי והובלנו ע"י בלאט ברחובות הצדדיים. חזרנו חרש אל העיירה.

כל אלה שנותרו במגרש הלכן אל הקרונות, לדרכם האחרונה. כפי שסופר לי אח"כ, הם הוסעו אל התאי הגזים בבלז'ץ.

לנגד עיני ניצבות דמויותיהם של אותם האנשים: מכרים וידידים מזאמושץ' על כל משפחותיהם: קאהן, אילנדר, לוי, ווכטר, פרץ, גרשון, שפס, ד"ר אייזן עם בעלה שרצה להצילה יחד עם בנס הפעוט, אך איש הגסטאפו הריצם אל הקרון. אחותו של הכנר הוברמן, שבמשך שנים ארוכות עבדה בבית החולים העירוני בזאמושץ'. מטופלי וידידי ממחנה יאנוביצה:גאורג באש, ד"ר רייניש ו-וואלטר לאנג.

לא אוכל לזכור את שמות כל האנשים, אך אני יודעת שזיכרונם לא ימוש מלבי לעד.

שבנו אל העיר. התחלתי לעבוד בבית-החולים ולהשתדל להשיג ניירות אריים. דודתי קבלה את הניירות לפני ונסעה ברכבת לזורשה. אני עמדתי לקבל את ניירותי מאוחר יותר. בינתיים שוב החלו להגיע לאיזביצה אנשים רבים מאיזור לובלין. כאן עמדה, כביכול, לקום העיר היהודית [Judenstadt].

הגידוש האחרון

למחרת, ב-2.11.1942, לפנות כבקר החלה האקציה הבאה בתור. בקומת הקרקע של הבית בו התגוררנו גרה בלונדינית צעירה ונאה – ברוניסלאבה פיוטרקובסקה. זו הציעה לי שתחביא אותי במידה ואתן לה את הטבעת שענדתי על אצבעי. הובילה אותי אל דירתה, כיבדה אותי בלחם עם דבש, נעלה את הז'קט שלי בארון, לבשה את מעילי, נעלה את הדלת על המפתח ויצאה, תוך שהיא מורה לי לשבת בשקט. הלכה לדרכה.

כפי שהתברר מאוחר יותר, פיוטרקובסקה הלכה לגרמני-המקומי שולץ, שפתח את הדלת במפתח שלה, משך אותי מתחת למיטה ולא הירשה לי אפילו לקחת את ארנקי, בו היו כל מסמכי, רשימת ציוני והרעל.

מאותו יום הפכתי לאישה חסרת שם.

במגרש עמדו מאות אנשים. לאחר זמן מה הריצו אותנו כמו בקר לרמפה של תחנת הרכבת באיזביצה והורו לנו לשבת על הקרקע.

הגשם טיפטף. לגופי הייתה רק החצאית וחולצת טריקו דקה, אותה שמרתי עד היום למזכרת. בדרכנו אל הרמפה – כל הזמן ירו לעברנו.

ברגע מסוים עשיתי עצמי כאילו נפגעתי מכדור, נפלתי על הארץ ולא זזתי ממקומי. באותו הרגע ניגש אלי איש הגסטאפו-אנגל ואמר: "האם עלי לירות בך למוות מיד או שתלכי לעבוד ברוסיה?". – "אסע" – השבתי.

אלפי האנשים שהמתינו ברמפה באיזביצה היו מוקפים באוקראינים ואנשי גסטאפו. הם ישבו על הקרקע בהמתנים בשתיקה לבוא הרכבת. הגשם המשיך לטפטף. ערב נובמבר פולני קר. פה ושם היבהבו אורות הפנסים. גבוה מעלינו – השמים. אני מביטה בהם וחושבת: "אולי אני מביטה בהם בפעם האחרונה". לפני פטי הרכבת, תעלה והיער. קר לי, הגשם יורד. לגופי החצאית והחולצה הזקה שניתנו לי כמתנה אחרונה על ידי אבי. אני יודעת שאבי עודנו בחיים, אני יודעת שזודתי ניצלה. האם נגזר עלי למות? לא, לא אכנע לבריונים. אני רוצה לחיות, לראות את אבי ואת משפחתי.

החלטתי לברוח. ניגשתי אל האוקראיני: "אפשר לי לברוח. הסב פניך מעלי לרגע. תן לי לברוח לצדם השני של פטי הרכבת. מה יזיק לך אם אשאר בחיים?".

הוא היסס ממושכות: "זמה תתני לי בתמורה?"

"אין לי דבר, אך חשוב כאילו אני אחותך. גם אני מקייב. זוכר אתה את רח' ז'לאנסקה? חשוב, אולי גם לך מישהו יציל אי פעם את החיים".

וואנקה העביר אותי אל קרון משא ריק שעמד במסילה הצדדית ומשם- אל היער. בינתיים שמענו את שריקת הרכבת המתקרבת.

"לכי קדימה, זכרי שאני הצלתי את חיך. אולי הצדק עמך וגם לי יציל מישהו את החיים" – אמר במילות הפרידה.

הלכתי לדרכי. וואנקה עזב את המקום ואני שמעתי את קול שיקשוק הרכבת המתקרבת. ברחתי אל היער בעודני שומעת מרחוק את צעקות הגרמנים: "הסתדרו בשורות, קדימה, מהרו".

ברחתי אל היער ותוך שאני מאיצה את קצב הריצה שמתי את פעמי לעבר חלם. לילה חשוך ירד. כבר לא השתי בקור וברעב.

לפני הבריחה מזאמושין' הגב' בלאנק נתנה לי מטפחת חמה באומרה לי: "התעטפי במטפחת, ילדה. אינני זקוקה לה עוד". הגב' אפשטיין נתנה לי מטפחת ראש חמה ואמרה: "לכי, אולי את תינצלי ותספרי פעם לבני ברונק אודותי ותפרדי ממנו בשמי".

המשכתי ללכת. הלכתי מוכנה לכל כדי להציל את חיי ולספר אי פעם כיצד ניספו אלפי האנשים. אנשים שגורלם היה מר יותר מגורלו של הכלב, משום שלכלב הייתה הזכות לחיות ואילו מאתנו ניטלה הזכות לחיות בפולין על ידי היטלר ועוזריו. לא ניתנה לנו הזכות להיות יותר בעולם ולמרות כל זאת – עודני בחיים.

לפנות בקר הגעתי לפאתי הכפר. הסתתרתי בערימת הקש. לאחר רגע, כהיותי עייפה, נרדמתי. כאן גילו אותי באפס הכלבים המקומיים ובעקבותיהם הגיעו השומרים המקומיים.

"הביטו, מי זו? בוודאי יהודייה. יש להביאה אל הגסטאפו באיזביצה".

"אינני יהודיה אלא פולניה כמוכם. הגרמנים הסיעו אותי לעבודות לגרמניה וברחתי להם בדרך" – אמרתי.

"יש לך תעודות?" – שאלו.

"אין לי. נותרו אצל הגרמנים. עליכם להאמין לי".

"הוכיחי".

"טוב, נלך אל ראש הכפר".

מסרו אותי לחסותו של נער כפרי. הלכנו בדרך הוא הביט בי במבט רחוס. התיישבנו לנוח על גדות היובל, חלק עמי את לחמו ואמר: "אל תפחדי, אולי אצליח להצילך. חצי את הנהר. הדרך משם מובילה למאיידן קריניצקי. אמרי שברחת מגרמניה". הוצאתי את 200 הזלוטי שהיו תפורים בחולצתי, מסרתי אותם ביזו והלכתי לדרכי. כך הציל הפולני הצעיר את חיי, כפי שעשו זאת קודם החייל הגרמני והאוקראיני הצעיר.

על שפת הנהר פגשתי דייג פולני שנמלט מגרמניה. הוא יעץ לי לגשת אל הבקתה הקרובה ולבקש מקום לינה.

בעלי הבית, מכניסי אורחים, האכילו אותי, ניקיתי את עצמי מהבוץ, התרחצתי והמשכתי בדרכי למאיידן קריניצקי. שם אסף אותי אל ביתו איכר בשם דזיק, שבתמורה ל-500 זלוטי הסכים להוביל אותי רגלי לאולחובייץ שלייד חלס, אל המשרתת לשעבר של דודי – אנה שך. לאחר גירושנו מאיזביצה נודע לי שהיא לקחה את כל מה שנותר מחפצי הבית ונסעה עם אחיה אל ביתה שבכפר.

ידעתי שדודתי סיפרה לה היכן קבור הזהב שיועד למימון בניית הבית החדש ובית המרקחת ושערתי שלאחר גירושנו אנה חפרה והוציאה את הזהב ממחבואו ונטלה אותו עמה.

הלכנו לשם. ליתר ביטחון לקח דזיק את תעודת הלידה של אישתו עמו על מנת להראות מיטמך כלשהו במקרה של ביקורת. הלכנו בשבילי היערות היפים. בדרך סיפר לי שהגסטאפו והז'נדרמים באים מדי פעם אל כפרי הסכיבה ומחפשים אחרי הפרטיזנים הרבים ששהו בסכיבה.

לאחר ימים מספר הגענו לאולחובייץ. עם ערב הגענו לבית בו התגוררה אנה שך עם אמה ואחיה. אחותה הצעירה לא הייתה בבית משום שנשלחה לעבודות בגרמניה. כאשר אנדז'יה ראתה אותי, חשבה אותי לרוח רפאים. לנתי בביתה, אכלתי לשובע, לקחתי ממנה את המעיל הישן של זודתי ואת הנעליים התצאיות של זודי המנוח משום ששלי התפרקו לגמרי כבוץ ואז היא הוציאה מתנור לאפיית הלחם חמישים מטבעות זהב בערך של 5 רובל כ"א ואמרה שאת שארית התכשיטים והכסף היא תביא לוורשה.

למחרת בבקר נסענו בעגלה של אחיה לתחנת הרכבת בחלם. בהתקרבונו לחלם נודע לנו על הגירוש המתקיים שם. מבלי להיכנס לעיר, פנינו ישירות לתחנת הרכבת והמתנו בסבלנות לרכבת שאמורה הייתה להסיענו לוורשה. למולי הרב איש לא זיהה אותי, למרות שכחלם בה סיימתי את לימודי התיכונים הכירו אותי אנשים רבים. כמעט כל הלילה נסענו ברכבת כשאנו מוקפות כרוכלות. לפנות בקר הגעתי לוורשה.

כאן מסתיים יומנה של הגב' הדזה ארנולד, שנכתב בשנת 1956 באנגליה. המשכו של הסיפור הינו שיחה אודות המשך קורותיה.

שאלה:

מה היו המשך קורותיך?

תשובה:

בוורשה התגוררתי אצל ידידי, משפ' סטפקו ברח' Marszałkowska. תחילה שהיתי במסתור משום שלא היו מסמכים. שם נפגשתי עם דודתי ועם אבי שיצא מהגטו. שניהם שהו בצד הארי. אבי יצא קודם וזודתי הצטרפה אליו לאחר בריחתה מאיזביצה. לאחר פגישתנו התחלנו לדאוג למסמכים. בעזרת הכסף שהיה ברשותי יכולתי לנסות ולהשיג ניירות אריים.

לאחר הנפקת הניירות האריים על שם מאריה אוסטרובסקה התחלתי לחפש עבודה.

עניין הדירות גרם לנו צרות רבות. תחילה התגוררתי עם דודתי ברח' Piękna. באחד הימים בא לשם הגסטאפו ולקחו אותי עמם. הדודה הבטיחה להביא כופר זהם שיחררו אותי. הביאו אותי אמנם ל- Aleja Szucha [מקום

המפקדה הראשית של הגסטאפו בוורשה – המתרגמת] אך בטרם הביאו אותי בפני הגרמנים הדודה הספיקה להביא את הכסף.

התחלתי לתור אחרי עבודה. באמצעות אחד מדיירי אותה הזירה הכרתי גרמני שעבד ברכבת והוא היה זה שסיידר לי את העבודה. איני יודעת אם הוא עדיין בחיים אך התכתבתי עמו בהיותו בהמבורג, גרמניה. התחלתי לעבוד בתחנת הרכבת. תחילה הועסקתי כפקידה, אך משום שלא שלטתי היטב בשפה הגרמנית לאחר יומיים שלחו אותי מהמשרד לקלף תפוחי אדמה. עבדנו שם כ-10-15 פולניות. הייתי היהודייה היחידה - על ניירות אריים. מדי יום קילפה כל אחת מאתנו כ-4 דליי תפוחי – אדמה. העבודה שם נמשכה לאורך זמן. ידי היו שחורות לגמרי. לא הייתי מורגלת לעבודה מסוג זה והיא לא הייתה קלה עבורי, אך התיידדתי עם הפולניות. יחד גנבנו פחם מהקטר.

שאלה:

איש לא זיהה שהנך יהודייה?

תשובה:

תחילה – לא. שערותי היו מחומצנות, אך למרות הכל נאלצתי כל הזמן לעמוד על המשמר ולהחליף מדי פעם את מקום מגורי.

קבלתי קידום בעבודה, עברתי לעבוד כמטבח ועד מהרה הפכתי למנהלת חדר האוכל. באותו זמן הייתה שם מנהלת נוספת-גרמניה מקומית. אני, בהיותי יהודייה, כמובן שלא גנבתי כמוהן חמאה ומרגרינה. כל המצרכים שקבלתי לידי הוכנסו לתוך המרק עבור עובדי הרכבת, לכן המרק במשמרת שלי היה טוב מזה שקבלו במשמרת שלה. כנראה שהמנהלת האחרת אמרה משהו לחבר גרמני-מקומי ובהמשך הוזהרתי על ידי אחד הגרמנים שאמורים לבוא ולעצור אותי. נו ואז הרחתי משם. נאלצתי גם להחליף את מקום מגורי. את"כ עברתי להתגורר מחוץ לוורשה, שוב עבדתי במקום חדש. בכל מקרה – כ-30 פעם החלפתי דירה ומקום עבודה. ממשרד אחד לשני. פעם הייתי טלפנית, פעם קלדנית, פעם מיינתי ניירת – במילה אחת: גיהינוס! אך שמרתי על עבודתי בחב' הרכבות כדי להחזיק בתעודת החברה [ausweiss].

כך נמשכו העניינים עד פרוץ המרד הוורשאי. עם פרוץ המרד נסעתי לדודתי. חודשיים ימים היינו יחד ברח' Hoża.

יחד עמנו שהה שדרן הרדיו - טדיאוש בוכנסקי [Tadeusz Bocheński].

שאלה:

באותו הבית?

תשובה:

כן. במהלך המרד שהו במקום אנשים רבים וכך פגשנו אותו באקראי. לאחר המרד גירשו אותנו לפרושקוב.
דודתי הייתה בטוחה שאותה, בניגוד אלי, לא יקחו לעבודה בשל גילה ולכן יעצה לי לברוח. ברחתי, אבל תפסו אותי ולמרות הכל הגעתי לגרמניה, לנורדהאוזן.

שאלה:

הגעת לשם בתור ארית?

תשובה:

כל הזמן הצגתי עצמי כארית.

שאלה:

האם עבדת אצל איכר?

תשובה:

לא, תחילה קבלתי עבודה בתחנת הרכבת, אך מיד נעצרתי.

שאלה:

האם מישהו הלשין עליך? זיחה אותך?

תשובה:

כנראה שמו עלי עין ועצרו אותי.

שאלה:

כיהודיה?

תשובה:

איני יודעת האם כיהודיה או כארית, בכל מקרה כחשודה. כל הזמן נחשבתי לחשודה. כל הזמן השתמשתי בניירות האריים שלי.

שאלה:

מי עצר אותך? הגסטאפו?

תשובה:

המשטרה הגרמנית. הייתי עצורה בנורדהאוזן עד השיחרור, עד מאי 1945. לא ידעתי מה היה עוונתי. ככל הנראה האשימו אותי בריגול. לא נשאתי חן בעיניהם. עד הרגע הזה איני יודעת במה הואשמת. הייתי עצורה בנורדהאוזן.

שאלה:

היית שם לבדך?

תשובה:

לא, אך איני יודעת האם היו שם יהודיות נוספות. היו שם גרמניות, פולניות ורוסיות. לא הכרתי אותן.

שאלה:

אך אינך יודעת בעוון מה נעצרת?

תשובה:

איני יודעת. היכו אותי ועצרו. ישבתי מאחורי סוגר ובריח. ישבתי כך עד לכניסת השלטונות האמריקאים, במאי

1945.

שאלה:

ומה עשית אחר כך?

תשובה:

במאי, עם שיחרורי, הייתי כל כך חולה, חלשה ומכוסה במורסות עד שלא הייתי מסוגלת לזוז. לא הייתי מסוגלת

להרים את כפית האוכל אל פי. באותו הזמן שקלתי 45 ק"ג ומיד נלקחתי לבית החולים הגרמני. בבית החולים

שכנתי שבועות אחדים עד שכוחותי שבו אלי. אמנם נעצרתי בנורדהאוזן אך הועברתי לבית הסוהר במולהאוזן,

כך שלאחר החלמתי רציתי לשוב לנורדהאוזן, אך לא מצאתי שם איש מאלה שהכרתי. החלטתי לשוב לפולין.

תחילה שהייתי יחד עם שאר המגורשים שעבדו קודם ב-V-1 במחנה בנורדהאוזן. ישבנו שם מספר חודשים עד

שיכולתי לשוב לפולין. משם חזרתי לוורשה.

שאלה:

ואביך?

תשובה:

ב-30.4.1944 נעצר אבי ע"י הגסטאפו וניספה.

שאלה:

והזונה?

תשובה:

עקבותיה אבדו לאחר המרד הוורשאי, כאשר ניסתי לברוח – אין לי מושג מה עלה כגורלה. אבדו עקבותיה ולא מצאנו עוד זו את זו.

שאלה:

האם סיימת את לימודיך בוורשה?

תשובה:

לאחר השיחרור נרתמתי לעבודה וסיימתי את לימודי. עד שנת 1955 שהייתי בוורשה ואח"כ נסעתי יחד עם בתי לאנגליה.

שאלה:

מה שם בתך?

תשובה:

רנטה. כרגע היא משרתת בצבא. מאנגליה חזרתי לפולין לפגוש את בעלי ויחד עלינו לישראל בשנת 1957. כיום אני עובדת כרופאת-עיניים במרפאת קופת-חולים.

חתימת העדה:

ד"ר הדא ארנולד [חתימה בכתב יד]

את העדות הקליטה וערכה:

אידה פינק [חתימה בכתב יד]